

Aleksy Piasta

(Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim)

Piotrkowscy socjaliści wobec wyborów do Rady Miejskiej w grudniu 1916 r.

Dyskusja nad wprowadzeniem samorządu w miastach zaboru rosyjskiego toczyła się w kuluarach Dumy, jak i w polskich środowiskach politycznych i społecznych na kilka lat przed wybuchem pierwszej wojny światowej¹. Kwestia samorządności nie stanowiła

¹ Od 1905 r. podejmowano próby wypracowania projektu prawa samorządowego dla miast w Królestwie Polskim. Specjalna obywatelska komisja polska pod przewodnictwem A. Suligowskiego przygotowała propozycje, które nie uzyskały akceptacji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Proponowano w nich powierzenie samorządom, oprócz całości gospodarki miejskiej, szereg spraw socjalnych – pośrednictwo pracy, kasy zapomogowo-pożyczkowe, pośrednictwo w sporach pracowników z pracodawcami – nadzór nad oświatą. Koordynację polityki samorządowej w skali całego kraju powierzano Krajowej Radzie Samorządowej. Językiem urzędowym miał być polski. Równocześnie konkurencyjny projekt złożyła kancelaria Generał Gubernatora Warszawskiego rezygnujący z Rady Samorządowej i języka polskiego – ten też nie znalazł uznania. Pod koniec 1909 r. MSW przygotowało własne opracowanie przewidujące poddanie samorządów miejskich kurateli władz rządowych (możliwość wprowadzenia 3-letniego zarządu komisarycznego). Wybory miały się odbywać w kuriach narodowościowych. Dopuszczano stosowanie języka polskiego, z zastrzeżeniem, że księgi i akty podlegające kontroli administracji państwowej będą prowadzone w języku rosyjskim (budżety). Projekt ministerialny trafił pod obrady Dumy dopiero w roku 1911. Prawki poselskie zdezwuwały go w oczach polskiego społeczeństwa (wyłączenie spod kompetencji zarządów miejskich szkolnictwa elementarnego, urzędowy język rosyjski). Rada Państwa usunęła całkowicie możliwość używania języka polskiego w instytucjach miejskich. Duma natomiast godziła się na to, pod warunkiem, że obrady rad miejskich będą, na żądanie choćby jednego radnego, tłumaczone na język rosyjski. Jednak Rada Państwa dwukrotnie odrzuciła propozycje poselskie w roku 1913 i 1914. Rząd rosyjski akceptował zasadniczo rozwiązania wypracowane przez Dumę dopuszczające do urzędów samorządowych język polski. Wybuch wojny oddalił na prawie rok podjęcie decyzji dotyczących wprowadzenia samorządu. Ukaz z 1915 r. rozszerzał w zasadzie działanie przepisów ukazu z 1892 r. na miasta Królestwa Polskiego. Tekst oraz krytyczny komentarz delegata NKN na tereny okupowane. Zob.: Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), Archiwum Naczelnego Komitetu

też priorytetu działań administracji austriackiej w pierwszym okresie wojny. Zmiany nastąpiły w roku 1916, gdy naczelny wódz Armii Austro-Węgierskiej, arcyksiążę Fryderyk, zapowiedział 18 sierpnia przeprowadzenie wyborów samorządowych do rad czterech głównych (gubernialnych) miast strefy austriackiej – Kielc, Lublina, Piotrkowa i Radomia². Wprowadzie rozporządzenie dotyczyło tylko tych czterech miejscowości, jednak nie wykluczano rozszerzenia go w przyszłości na inne ośrodki³. Arcyksiążę określił zasadnicze ramy projektowanej reformy. Nie należy jednak traktować tych postanowień jak ordynacji wyborczej, a takie określenia pojawiały się w materiale źródłowym.

Samorząd miejski miał się składać z rady i wyłanianego przez nią zarządu nazywanego jak dawniej „magistratem”. W miastach do 80 tys. mieszkańców miało być 50, a powyżej 80 tys. – 60 rajców. Magistrat składał się z prezydenta, 2 wiceprezydentów i 6 lub odpowiednio 8 członków. Kadencja rad miejskich miała trwać 3 lata, z tym, że mogła być w każdej chwili zmieniona decyzją Zarządu Wojskowego⁴.

Wyborców podzielono na 5 grup. Kuria pierwsza obejmowała osoby z wyższym wykształceniem wykonujące związane z nim zawody, np. nauczycieli, lekarzy; druga: przemysłowców, rzemieślników i kupców; trzecia: właściciele nieruchomości; czwarta: płatników podatku mieszkaniowego (przynajmniej rok przed wyborami); piąta: osoby niespełniające ww. warunków (§ 10).

Narodowego (dalej: ANKN), sygn. 83. Oprócz tego: K. Rudnicki, *Samorząd miejski w Królestwie Polskim*, „Wiadomości Polskie” 1915, nr 34, s. 11–13.

² Dziennik Rozporządzeń Zarządu Wojskowego w Polsce (dalej: DzRZWP) 1916, cz. XXV, poz. 64. Odrębne rozporządzenie wydane tego samego dnia dotyczyło ustanowienia samorządów w 34 mniejszych ośrodkach miejskich, m.in. Opocznie i Radomsku. Rady miejskie miały się jednak składać z osób wyznaczonych przez właściwe terytorialnie komendy powiatowe. Pierwsze wybory komunalne zamierzano ogłosić po upływie jednego r. W rzeczywistości, poza nielicznymi wyjątkami, odbyły się one dopiero latem 1918 r. Zob.: J. Lewandowski, *Okupacja austriacka w Królestwie Polskim (1914–1918)*, „Dzieje Najnowsze” 1998, R. XXX, z. 4, s. 31–32. Zob. też rozporządzenie o przeprowadzeniu wyborów komunalnych w 34 miastach okupacji austriackiej: DzRZWP 1916, cz. XXV, poz. 65.

³ W czerwcu 1917 r. ordynację rozszerzono na Dąbrowę Górniczą, a w lutym 1918 r. na Radomsko. Wybory do rad miejskich w mniejszych ośrodkach, w których rady wyznaczali austriacy komendanci powiatowi, przeprowadzono dopiero w lipcu 1918 r. Zob.: J. Pająk, *Powstanie i rozwój samorządu w miastach Królestwa Polskiego podczas I wojny światowej*, [w:] *Z historii ustroju państwa polskiego od XIV do XX wieku*, red. W. Saletra, Kielce 2003, s. 113; J. Lewandowski, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980, s. 81.

⁴ *Ibidem*. Zarząd miejski funkcjonował do czasu ukonstytuowania się nowego. Zarząd Wojskowy mógł rozwiązać samą radę bądź też niektóre agendy magistratu.

System kurialny, ewidentnie niesprawiedliwy i niedemokratyczny, zastosowano, by zapewnić obecność we władzach samorządów miejskich dotychczasowych elit. Obawiano się też, że w wyborach powszechnych zwyciężą elementy radykalne, destabilizujące sytuację na terenach okupowanych, stanowiących bezpośrednie zaplecze frontu. Zasada kurialna sankcjonowała przede wszystkim przedwojenne układy i dominację warstw posiadających (właściciele nieruchomości, zakładów rzemieślniczych i przemysłowych).

Czynne prawo wyborcze przysługiwało: obywatelom Królestwa Kongresowego, którzy przynajmniej od roku zamieszkiwali w okręgu wyborczym; mężczyznom mającym ukończone 25 lat, niekaranym i posiadającym pełnię praw obywatelskich (§ 8). Kobiety i osoby poniżej 25 lat spełniające wymogi przynależności do II lub III kurii mogły głosować poprzez zastępców (np. męża, brata itp.). Zdarzało się więc, że mężczyźni dysponowali dwoma głosami. Bierne prawo wyborcze otrzymali obywatele uprawnieni do głosowania, którzy ukończyli 30 lat i władali językiem polskim w mowie i w piśmie (§ 9).

Kompetencje rad miejskich dotyczyć miały spraw gospodarczych, warunków sanitarnych i kultury, zaopatrzenia ludności, konserwacji dróg i urządzeń komunalnych, utrzymania szpitali. Działania reprezentacji samorządowych miały być nadzorowane przez miejscowe komendy powiatowe (wojskowe zarządy powiatowe). Podobnie jak to miało miejsce w okresie rosyjskiego samodzielnictwa, budżety miast zatwierdzały jednostki administracji państwowej (komendy powiatowe). Ich akceptacji wymagała sprzedaż lub nabycie nieruchomości o wartości przekraczającej 20 tys. koron, zaciąganie pożyczek, wypuszczanie obligacji (§ 6). Generalny Gubernator, w nagłych sprawach komendant powiatowy, mógł usunąć każdy organ samorządowy, zastępując go swoimi funkcjonariuszami. Tak więc każdorazowe wykroczenie poza ramy nakreślone przez okupanta groziło zawieszeniem reaktywowanej samorządności. Do kompetencji prezydenta miasta dodano prawo karania grzywną do 500 koron i aresztem do 4 tygodni (§ 17).

Szczegółowa ordynacja wyborcza miała być ogłoszona osobnym rozporządzeniem zarządu wojskowego (§ 14). W dniach 27–28 września odbyła się w Lublinie konferencja z udziałem przedstawicieli wspomnianych wyżej czterech miast, poświęcona organizacji głosowania⁵. Piotrków reprezentował zastępca kierującego komisarza

⁵ „Dziennik Narodowy” 1916, nr 226, s. 2.

cywilnego Komendy Powiatowej, dr Stanisław Gołąb, oraz członek Komitetu Ratunkowego, notariusz Antoni Byczkowski, i przedstawiciel magistratu, browarnik Franciszek Brauliński⁶. Zebrani analizowali poszczególne paragrafy ustawy samorządowej z 18 sierpnia, zgłaszając szereg uwag, które miały być wykorzystane w pracach nad ordynacją wyborczą. Domagano się przede wszystkim, by wybory w kuriach II, III, IV i V odbywały się w systemie proporcjonalnym – w kurii I decydować miała zwykła większość głosów. Listy wyborców uprawnionych do głosowania w kuriach od II do V sporządzały zarządy miast, w kurii I [...] *zaś na podstawie zapisywania się dobrowolnego obywateli*. Bierne prawo wyborcze nie mogło być skrepowane zapisaniem kogoś do konkretnej kurii: *Ktoś, kto wybiera np. w V kurii, może kandydować na radnego zarówno w tej, jak i w każdej innej kurii*⁷. W najmniej licznej kurii I wybory miały być prowadzone w odrębnych grupach zawodowych. Chodziło przede wszystkim o zapewnienie szerokiej reprezentacji inteligencji. Głosujący w kuriach wyższych nie mogli uczestniczyć w wyborach w kuriach niższych i odwrotnie.

Ważnym punktem w dyskusji była sprawa diet radnych i wynagrodzeń dla członków zarządów. Postulowano honorowe wykonywanie mandatu. Pensje mieli pobierać tylko ci, którzy pracy samorządowej poświęcali większość swojego czasu, głównie prezydenci i ich zastępcy. Wysokość uposażeń i listę uprawnionych ustalano na pierwszym posiedzeniu rady.

Jeszcze przed ogłoszeniem ordynacji, 9 października 1916 r., komisarz cywilny powiatu piotrkowskiego Juliusz Abdank Dunikowski polecił magistratowi Piotrkowa wyznaczenie radnego odpowiedzialnego za sprawy wyborcze i przystąpienie do sporządzania list wyborców w kuriach od II do V⁸. Kierownikiem Miejskiego Biura Wyborczego został Jan Bieńkowski, najbardziej doświadczony pracownik piotrkowskiego zarządu. Zadecydowano też o zatrudnieniu kilkunastu nowych pracowników zajmujących się sporządzaniem spisów

⁶ Brauliński Franciszek (1868–1945), przemysłowiec, właściciel największego browaru w Piotrkowie, filantrop i działacz społeczny. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim (dalej: APPT), Akta miasta Piotrkowa (dalej: AmP), sygn. U/1708, *księga ludności stałej*, t. XXVIII, s. 879.

⁷ „Dziennik Narodowy” 1916, nr 226, s. 2.

⁸ APPT, AmP, sygn. 4012. Komisarz Dunikowski działał na mocy telefonicznego polecenia Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego z dnia 8 października.

wyborczych⁹. Osoby pominięte mogły zgłosić reklamację w biurze do 15 listopada.

Ordynację wyborczą wprowadzono rozporządzeniem Generalnego Gubernatora Karola Kuka z 31 października 1916 r.¹⁰. Komisarzem Wyborczym do Przeprowadzenia Wyborów Rady miasta Piotrkowa mianowano komisarza cywilnego J. Dunikowskiego. Do jego obowiązków należały wszystkie czynności związane z przygotowaniem, przebiegiem i nadzorowaniem wyborów – wyznaczanie terminu wykładania do publicznego wglądu list wyborców, składania list kandydatów, mianowanie członków komisji reklamacyjnej, tworzenie komisji i podkomisji wyborczych i wreszcie ogłoszenie wyników wyborów (§ 6). Komitety wyborcze mogły prowadzić kampanię do ostatniego dnia poprzedzającego oddawanie głosów. Zgodę na organizowanie mityngów i wieców wydawała Komenda Powiatowa (§ 13).

W każdej kurii wybierano 10 radnych i 10 zastępców radnych. W kurii I nie było osobnych list kandydatów – głosowano w grupach zawodowych. W pozostałych zgłaszano komisarzowi wyborczemu listy oznaczone numerem kurii. Każda musiała zawierać minimum 20 nazwisk (dwa razy tyle, ile było mandatów) i podpisana przez przynajmniej 40 wyborców. Kandydaci nie musieli być zapisani do kurii, w której byli wystawiani – uwzględniono więc postulaty wrześniowej konferencji w Lublinie. Wszelkie ingerencje w złożone już listy były niedopuszczalne, korygowano jedynie braki formalne wskazane przez komisarza wyborczego (§ 15, 18). W lokalach wyborczych, w charakterze obserwatorów, mogli zasiadać mężowie zaufania komitetów wystawiających listy (§ 25).

W osobnych rozdziałach przedstawiono zasady głosowania w kurii I i od II do V tej. Wybory w kurii I były tajne i większościowe. Mandaty zarezerwowano (przynajmniej jeden) dla duchownych rzymskokatolickich, prawników, lekarzy, inżynierów (jak wówczas mówiono – techników) i nauczycieli. Natomiast w kuriach II do V wybory były proporcjonalne.

Ostateczne wyniki wyborów stwierdzał komisarz wyborczy, przy współdziałaniu głównej komisji wyborczej składającej się z pięciu wy-

⁹ *Ibidem*. W sumie w pracach biura brało udział 28 urzędników stałych i tymczasowych. Pobierali oni wynagrodzenie w wysokości 4 i 5 koron dziennie.

¹⁰ Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Polsce (dalej: DzRGGWP) 1916, cz. XIV. Tekst ordynacji znajduje się też w zespole APPT, AmP, sygn. 4012.

branych przez niego członków (po jednym z każdej kurii) oraz czterech dowolnych wyborców z kurii (§ 42).

Termin przeprowadzenia wyborów w poszczególnych grupach ogłosił komisarz Dunikowski 2 grudnia¹¹. Głosowano w odwrotnej kolejności niż wskazywały numery kurii – 7 grudnia w kurii V, 11 grudnia w IV, 13 grudnia w III, 15 grudnia w II i wreszcie 18 grudnia w I. Ostateczny czas rejestrowania list upłynął 3 grudnia.

Gorączka przedwyborcza ogarnęła szerokie kręgi społeczne i polityczne Piotrkowa. W listopadzie zawiązało się 8 komitetów wyborczych, na początku grudnia było ich już 9: Wyborczy Narodowy Komitet Demokratyczny, Główny Bezpartyjny Komitet Wyborczy, skupiający urzędników i robotników kolejowych, Komitet Rzemieślników i Handlujących, Komitet Narodowego Związku Robotniczego, Komitet Polskiej Partii Socjalistycznej, Komitet Wyborczy Miejski, Centralny Bezpartyjny Komitet Wyborczy Miejski (narodowi demokraci) oraz dwa komitety żydowskie: Żydowski Komitet Obywatelski miasta Piotrkowa, Żydowski Komitet Grupy Ludowców¹².

Wyżej wymienione komitety połączyły się następnie w cztery bloki – w kolejności zgłoszeń nadano im oznaczenia literowe: A (Narodowy Komitet Wyborczy), B (Centralny Bezpartyjny Komitet Wyborczy Miejski), C (Robotniczy Komitet Wyborczy Socjalistów Polskich) oraz D (Komitet Wyborczy Obywateli Żydowskich). Główną siłą polityczną listy „A” był Narodowy Związek Robotniczy, listy „B”, wbrew deklarowanej w nazwie bezpartyjności, Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne, listy „C” Polska Partia Socjalistyczna. Lista „D” była bezpartyjna i obejmowała całą społeczność żydowską.

¹¹ APPT, Zbiór plakatów i druków ulotnych (dalej: Zpdu), sygn. 2122.

¹² W. Gleba, *Jak się będą odbywały wybory oraz kogo słuchać należy przy wskazananiu kandydatów do Rady Miejskiej*, „Głos Piotrkowski” 1916, nr 3, s. 3. Autor artykułu z dużą niechęcią odnosił się do inicjatywy endecji tworzącej własny komitet wyborczy (Centralny Bezpartyjny Komitet Wyborczy), twierdząc, że twór ten rozprasza głosy polskie i stanowi zagrożenie dla dążących do jedności komitetów polskich. *Nazywając się bezpartyjnym – stoi na stanowisku czysto partyjnym – Narodowej Demokracji [...] ludzie ci, grupujący się pod powziętym świeżo hasłem, mają w swoim rozporządzeniu posłusznych, a bezkrytycznych szeregowców, uznających wszystko, co im naczelnicy powiedzą za niezbyty dogmat. Działając samotnie, utonęliby w zwartym tłumie, bala-mucąc jednak opinię, chcą się wybić na szczyty życia, lecz nie własnymi siłami, bo tych im brak [...] Sam fakt pozostania na boku w chwili obecnej, kiedy wszystkie inne komitety zawarły blok i idą zwartym szeregiem – wyrzuca ich poza granice miasta.* Ten zwarty szereg komitetów polskich okazał się jednak już wkrótce iluzoryczny.

Kontrowersje wśród członków komitetów wyborczych wzbudził wybór członków Komisji Reklamacyjnej. Komisarz Rządowy miasta, mjr Franciszek Mach, przygotował listę szesnastu kandydatów zatwierdzoną następnie przez Komisarza Wyborczego¹³.

Robotniczy Komitet Wyborczy Socjalistów wydelegował do Komisji czterech działaczy: Kazimierza Kuczewskiego, Stanisława Wrzesiskie-

go, Ignacego Ciszewskiego i Władysława Szkodzińskiego. Miejscowe władze okupacyjne zaakceptowały jedynie dwie kandydatury – K. Kuczewskiego i I. Ciszewskiego¹⁴. Organizację lokalnych struktur wyborczych zakończyło mianowanie członków Głównej Komisji Wyborczej (4 grudnia) oraz komisji dla poszczególnych kurii¹⁵.

Protesty powodowane były też sposobem zaliczania poszczególnych wyborców do kurii. Szczególnie dużo emocji powstało w kurii II grupującej kupców, rzemieślników i przemysłowców. Ordynacja dawała prawo głosu w tej grupie każdemu posiadaczowi aktualnego patentu handlowego i przemysłowego. W liście do komisarza wyborczego Narodowy Wyborczy Komitet Demokratyczny zwracał uwagę na liczne nadużycia w kurii II oraz negatywne konsekwencje mechanicznego układania list uprawnionych do głosowania¹⁶. Narodowi demokraci domagali się, by z kurii kupieckiej wykluczono drobnych handlarzy,

¹³ APPT, AmP, sygn. 4012. Dyrektor gazowni miejskiej w Piotrkowie K. Nencki, sędzia K. Rudnicki, J. Zagrzejewski, W. Olszewski, adwokat przysięgły M. Chądzyński, adwokat przysięgły T. Dębski, Sz. Bicz, K. Kuczewski, I. Ciszewski, przemysłowiec W. Silbersztejn, adwokat przysięgły M. Kon, przemysłowiec F. Brauliński, kamieniarz i działacz społeczny J. Karbowski, B. Zambrzycki, J. Malinowski, A. Landsberg.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*. Główna Komisja Wyborcza składała się z pięciu osób: H. Konarzewskiego, M. Szustra, W. Kasprzykowskiego, L. Kaminera i W. Krzyżanowskiego.

¹⁶ *Ibidem*.

właściciele małych straganów i domokrażców oraz rzemieślników nie posiadających własnych warsztatów. Podstawowym zarzutem stawianym urzędnikom Miejskiego Biura Wyborczego układającym listy było, że nie sprawdzają, czy rzeczywiście właściciele patentów handlowych zajmują się deklarowaną działalnością. Zaniechanie weryfikacji prowadziło, zdaniem protestujących, do ewidentnych nadużyć. Warunki wojenne wytworzyły niespotykaną wcześniej kategorię handlowców: *Kiedy z ulic i mieszkań, przemocą, wojska zabierały do przymusowych robót przy okopach, całe masy proletariatu [...] wykupywały patenty handlowe, w celu uwalniania się nimi przed wspomnianym przymusem*¹⁷.

Patenty ułatwiały także swobodę poruszania się po terenie okupacji austriackiej i preferencyjny zakup towarów. Najwięcej fikcyjnych kupców zamieszkiwało dzielnice żydowską (ulice Starowarszawska i Jerozolimska). Słusznie podkreślano, że posiadanie samego patentu nie mogło gwarantować udziału w samorządzie. Ordynacja obowiązująca w okupacji niemieckiej – w przeciwieństwie do austriackiej – dzieliła kupców i przemysłowców na odrębne kategorie, w zależności od wielkości przedsiębiorstwa lub sklepu. Żądanie komitetu narodowego, by skreślić z list kurii II fikcyjnych kupców i drobnych handlarzy nie zostało zrealizowane z braku czasu, a przede wszystkim, ponieważ wymagało zmiany ordynacji wyborczej.

Żydzi mieszkający w Piotrkowie także nie byli zadowoleni z prawa wyborczego do samorządu miejskiego. Głównym organizatorem protestów żydowskich, zajmującym się interwencjami u władz okupacyjnych, był Klub Narodowy – powołany w 1916 r. na polecenie Centrali Syjonistycznej w Warszawie. W październiku 1916 r. zarząd gminy żydowskiej w Piotrkowie, wspólnie ze swoimi odpowiednikami z Kielc, Lublina i Radomia, wystosował do Generalnego Gubernatora w Lublinie memoriał, w którym domagano się: [...] *zaprowadzenia wyborów proporcjonalnych również w pierwszej kurii t. zw. zawodowej inteligencji, zaliczenie do niej dentystów i t. p., skreślenia z drugiej kurii t. zw. handlowo-przemysłowej subiektów i pracowników handlowych oraz udzielenia prawa wyborczego ofiarom wojny, otrzymującym za silki od komitetów ratunkowych*¹⁸.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ M. Feinkind, *Dzieje Żydów w Piotrkowie i okolicy od najdawniejszych czasów do chwili obecnej*, Piotrków 1930, s. 60–61. Klub Narodowy w Piotrkowie został rozwiązany po wyborach do Sejmu Ustawodawczego w 1919 r.

W dniach 7–18 grudnia 1916 r. przeprowadzono wybory, w wyniku których w 5 kuriach wyłoniono 50 radnych i 45 zastępców radnych¹⁹. Brak danych na temat liczby uprawnionych do głosowania w poszczególnych kuriach nie pozwala na określenie szczegółowej frekwencji. Łącznie na listach wyborców znalazło się 6700 obywateli piotrkowskiego grodu, z tej liczby głosowało 4907 osób (ok. 74%).

W kurii I oddano w sumie 92 głosy, z duchownych mandat zdobył ks. kan. A. Zagrzejewski, prawników – K. Rudnicki, techników – inż. A. Elzenberg, nauczycieli – J. Słowikowski, lekarzy – S. Rechniowski. Pięciu radnych tej kurii wybrano z grupy ogólnej²⁰.

W kurii II w dwóch komisjach obwodowych zagłosowało 1690 mieszkańców. Wystawiono 4 listy wyborcze – A, B, C i D. Najwięcej głosów uzyskali kandydaci społeczności żydowskiej (D) – 775, zdobywając 5 miejsc w Radzie Miejskiej. Duży sukces odnieśli reprezentanci narodowej demokracji (B) – 3 mandaty, wśród których najwybitniejszą osobistością był przemysłowiec i filantrop F. Brauliński. Klęskę poniosły listy socjalistyczne (A i C) Narodowego Związku Robotniczego i PPS, zdobywając odpowiednio po 1 fotelu. Powszechna praktyka polegająca na wystawianiu tej samej kandydatury w kilku kuriach

¹⁹ APPT, Zpdu, sygn. 4295; AmP, sygn. 4808. Radni: ks. A. Zagrzejewski, mecenas K. Rudnicki, lekarz S. Rechniowski, inż. A. Elzenberg, w latach dwudziestych dyrektor Manufaktury Piotrkowskiej, nauczyciel J. Słowikowski, lekarz H. Kobos, adwokat przysięgły B. Nowicki, aptekarz J. Grabowski, W. Sokolowski, aptekarz B. Tyc, kamieniarz J. Karbowski, browarnik F. Brauliński, emerytowany urzędnik kolejowy J. Bolechowski, przemysłowiec T. Wróblewski, piekarz S. Ciszewski, prawnik w kancelarii adwokackiej M. Feinkind, przemysłowiec L. Kaminer, kupiec A. Margulies, rolnik A. Olszewski, właściciel nieruchomości A. Ostrowski, właściciel nieruchomości W. Mystkowski, adwokat przysięgły J. Konopacki, ks. E. Lipiński, rolnik W. Kasprzykowski, rolnik A. Dudkiewicz, adwokat T. Dębski, rolnik I. Piotrowski, adwokat przysięgły M. Kon, ks. J. Bromski, emerytowany urzędnik kolejowy W. Olszewski, L. Cybulski, prawnik H. Konarzewski, drukarz T. Dobrzański, adwokat M. Egierski, adwokat przysięgły i przemysłowiec A. Landsberg, adwokat przysięgły M. Lewit, prezes Piotrkowskiego Żydowskiego Towarzystwa Pożyczkowo-Oszczędnościowego M. Michelson, finansista M. Majeran, rzeźnik W. Pawlikowski, ślusarz J. Żerkowski, prezes Piotrkowskiego Towarzystwa Pożyczkowo-Oszczędnościowego S. Górzyński, notariusz A. Byczkowski, szewc I. Lewandowicz, robotnik I. Woźniak, krawiec S. Wrzesiński, przemysłowiec W. Silberstein, finansista Sz. Folman, obrońca sądowy M. Lewkowicz, kupiec I. Muszyński, drukarz A. Pański. Na inauguracyjnym posiedzeniu rady 15.02.1917 r. W. Sokolowski zrezygnował z mandatu, a jego fotel zajął adwokat przysięgły R. Pruszyński. Mandatu nie przyjął też L. Cybulski, którego zastąpił lekarz A. Sobański.

²⁰ APPT, AmP, sygn. 4012. W tej kurii wystawiono aż 75 kandydatów na radnych – liczba nieproporcjonalnie wysoka w stosunku do uprawnionych.

spowodowała, że 4 z 5 radnych żydowskich zdobyło mandaty poza kurią II. Ich miejsce zajęli zastępcy z listy D.

W kurii III oddano 674 głosy. Zwyciężyła, uzyskując aż 6 mandatów, lista B (endecja), dobry wynik osiągnął też NZR (3 miejsca), natomiast totalną klęskę poniósł PPS, na który oddano jedynie 23 głosy. Porażkę można uzasadnić tym, że kuria III grupowała właścicieli nieruchomości, których przecież nie było wielu w szeregach socjalistycznych.

W kurii IV zagłosowało 250 osób, po 4 mandaty zdobyła lista żydowska i endecja, 2 – NZR. Nie wystawiano natomiast listy PPS (C).

W najliczniejszej kurii V oddano 2201 głosów. Po 3 miejsca uzyskały listy żydowska i endecja, po 2 – listy socjalistyczne (NZR, PPS). Taki wynik nie stanowił sukcesu ugrupowań robotniczych.

Wybory komunalne w Piotrkowie stały się przede wszystkim wielkim sukcesem narodowej demokracji, która w kuriach II–V uzyskała aż 16 mandatów oraz ludności żydowskiej – odpowiednio 13 mandatów. Oba ugrupowania obsadziły więc 29 foteli z 40 zarezerwowanych dla kurii II–V. Listy socjalistyczne (A i C) wystawiane przez NZR i PPS nie odniosły powodzenia, zdobywając zaledwie 11 miejsc (lista A – 8, lista C – 3). Nie może więc dziwić niezadowolenie stronnictw socjalistycznych z reprezentacji samorządowej, krytyka zasad kurialnego systemu wyborczego i późniejsze żądania rozwiązania rady oraz przeprowadzenia wyborów powszechnych. Narodowy Związek Robotniczy w Piotrkowie już na progu kampanii wyborczej, we wrześniu 1916 r., rozpowszechnił odezwę do mieszkańców, w której przedstawił swoje stanowisko w sprawie samorządu miejskiego i obowiązujących zasad wyborczych: *Samorząd uważamy za placówkę pracy twórczej o niepodległy byt państwowy oparty na zasadach wolności i równości z najszerszym uwzględnieniem materialnych i duchowych potrzeb warstw ludowych. Pomimo, że przy kurialnym systemie wyborczym klasa robotnicza jest pokrzywdzona, gdyż takowy daje przewagę klasie posiadającej, to jednakże żądamy niezwłocznego ogłoszenia ordynacji wyborczej i przeprowadzenia wyborów proporcjonalnych, to jest takich, ażeby i mniejszość miała swych przedstawicieli, a nie wyborców „na listę” z korzyścią dla burżuazji*²¹. Domagano się też od administracji okupacyjnej, by wybory samorządowe zostały przeprowadzone także w pozostałych 34 powiatowych miastach Królestwa Polskiego, należących do strefy austriackiej.

²¹ *Ibidem*, Zpdu, sygn. 6172.

Krytyka PPS używała podobnych argumentów, jednak do zakończenia wojny działacze tej partii nie zdecydowali się na podjęcie jakichkolwiek drastycznych kroków. Dopiero po likwidacji okupacji austriackiej, 5 listopada 1918 r., socjaliści zrezygnowali z uczestnictwa w samorządzie miejskim Piotrkowa. Przewodniczący Okręgowego Komitetu Robotniczego PPS W. Kamiński w oficjalnym piśmie do Rady Miejskiej napisał: *Zgodnie z oświadczeniem przedstawiciela naszego w Radzie Miejskiej tow. Wrzesińskiego, że żądaniem PPS jest natychmiastowe rozwiązanie kurialnych rad miejskich oraz zarządzenie nowych, powszechnych wyborów na podstawie 5 – o przymiotnikowego, bez różnicy płci, głosowania oraz zgodnie z uchwałą wiecu robotniczego z d. 3 listopada 1918 roku, Okręgowy Komitet Robotniczy PPS niniejszym komunikuje, że wybrani do Rady Miejskiej przedstawiciele z listy C (Komitet Wyborczy Socjalistów Polskich) tow. tow. Wrzesiński, Ciszewski i Pawiński (wchodzący w skład Rady jako zastępca b. radnego Woźniaka) zostali przez PPS z Rady Miejskiej odwołani. Wybory przeprowadzone na zasadach powszechnego głosowania oznały zwycięstwo socjalistów, z czego zdawali sobie doskonale sprawę zarówno oni, jak i ich przeciwnicy (potwierdziły to zresztą wyniki wyborów z 1919 r.)²².*

Niemniej jednak udział w wyborach samorządowych przyczynił się do wzrostu popularności ideologii socjalistycznej wśród mieszkańców Piotrkowa. PPS przystąpiła do budowy masowych związków zawodowych – 2 stycznia 1917 r. powstał Związek „Naprzód” zrzeszający ok. 300 członków. Kiedy jego liczba przekroczyła tysiąc, podzielony został na związki branżowe – Metalowców (ok. 150 członków, przewodniczący Baczewski), Przemysłu Drzewnego (90 członków, przewodniczący Muszalski), Szewców (70 członków, przewodniczący Nawrocki), Drukarzy (40 członków, przewodniczący Marian Petrol), Hutników Szklarskich (65 członków, przewodniczący Miklaszewski), Murarzy (90 członków, przewodniczący Wojciechowski), Związek Ogólno Zawodowy „Naprzód” (700 członków, przewodniczący Ludwik Pluciński) oraz powstały nieco później Związek Rzeźników²³. Reprezentacją zewnętrzną piotrkowskich organizacji związkowych była Rada Związków Zawodowych Ziemi Piotrkowskiej (przewodniczący L. Pluciński)

²² APPT, AmP, sygn. 4808.

²³ APPT, Związek Bojowników o Wolność i Demokrację Zarząd Wojewódzki w Piotrkowie Trybunalskim, T. Nowakowski, *Sytuacja społeczno-polityczna w Piotrkowie Tryb. w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, mps, s. 1.

wchodząca w skład szerszej struktury tzw. Komisji Centralnej w Warszawie²⁴.

Do czasu ukonstytuowania się w styczniu 1917 r. nowo wybranej Rady Miejskiej, zarządem miasta samodzielnie kierował komisarz F. Mach²⁵. Zarząd komisaryczny ustał w styczniu 1917 r. z chwilą uprawomocnienia się wybranej miesiąc wcześniej Rady Miejskiej. Ustępujący komisarz rządowy złożył sprawozdanie ze swoich czynności, które jednak, wbrew nazwie, nie zawierało prawie żadnych informacji o jego poczynaniach. Zamiast tego mjr Mach kreślił program zmian, jakie powinny być przeprowadzone w Piotrkowie w najbliższych latach we wszystkich dziedzinach gospodarki miejskiej²⁶. Odchodził w okolicznościach diametralnie różnych od swojego poprzednika Juliusza Schneidera. Wybory komunalne przeprowadzone kilka miesięcy wcześniej dawały miastu samorząd zawieszony w roku 1863. Zarząd Piotrkowa zależał teraz od woli reprezentantów całej społeczności (pomimo krytykowanego systemu kurialnego). Likwidacja komisarjatu rządowego, jak i zmiany w ustroju miejskim były symptomem nowego podejścia administracji okupacyjnej do spraw polskich²⁷.

²⁴ *Ibidem*, s. 1–2. Związki zawodowe przejawiały też dużą aktywność gospodarczą, charytatywną i oświatową. Działalnością tą kierował weteran powstania styczniowego Jan Stroński. Kuchnia robotnicza wydawała odpłatnie około 300 posiłków dziennie, sklep prowadził sprzedaż artykułów pierwszej potrzeby. Związek „Naprzód” organizował kursy dla analfabetów oraz wykłady popularne z różnych dziedzin wiedzy. Związek dysponował też własną biblioteczką, która prenumerowała czasopisma wychodzące w Królestwie i Galicji.

²⁵ B. Wachowska, *Zarys społeczno-politycznych dziejów Piotrkowa Trybunalskiego w czasie I wojny światowej*, „Rocznik Łódzki” 1982, t. XXXII, s. 115. Członkowie Rady Miejskiej opracowali i przesłali w lutym 1916 r. do Generalnego Gubernatorstwa projekt własnej ustawy samorządowej dla Piotrkowa (*Projekt prowizorycznego samorządu miejskiego miasta Piotrkowa*). Samorządowa Rada Miejska miała się składać z 40 członków (30 chrześcijan i 10 Żydów). Czynne i bierne prawo wyborcze przysługiwało wyłącznie mężczyznom, którzy ukończyli 25 lat, zamieszkiwali „od lat” w Piotrkowie (nie określano ilu), posiadali nieruchomości, opłacali podatek mieszkaniowy lub ukończyli przynajmniej szkołę elementarną. Władzę wykonawczą sprawował prezydent i zarząd. Projekt został zignorowany przez administrację okupacyjną. Stanowi jednak mało znany epizod piotrkowski w dziejach reformy samorządowej w Polsce.

²⁶ *Ibidem*. „Memorandum” komisarza Macha dotyczyło szeregu spraw, które nie mogły być w owym katastrofalnym dla finansów miejskich czasie zrealizowane. Zalecał m.in.: budowę nowego gmachu magistratu, wodociągów, kanalizacji i sieci elektrycznej. Inwestycje te miały być finansowane z kredytów. Autor pomija milczeniem fakt dotychczasowego zadłużenia miasta i w praktyce wyczerpania się źródeł kredytu. Przepuszczam, że komisarz, który nie zrealizował żadnego ze wskazanych celów, usiłował usprawiedliwić się ze swojej indolencji.

²⁷ Były wiceprezydent Piotrkowa, L. Krzemieniewski, w przemówieniu pożegnalnym kierowanym do komisarza Macha kurtuazyjnie, ale i nie bez racji, mówił: *Może-*

Konstytuujące posiedzenie nowej rady komisarz Dunikowski wyznaczył na dzień 4 stycznia 1917 r. Zebrani dokonali wyboru władz miejskich – prezydenta, którym został mecenas K. Rudnicki²⁸, oraz dwóch jego zastępców²⁹. Do zarządu wybrano: F. Braulińskiego (endecja), M. Egierskiego (endecja), H. Konarzewskiego (endecja), M. Kona (lista żydowska), W. Olszewskiego (Narodowy Związek Robotniczy) i W. Silbersteina (lista żydowska). Socjaliści nie posiadali swojego przedstawiciela we władzach miasta.

Rada Miejska powołała ze swojego składu komisje celowe – Regulaminową, Majątkową, Budżetową, Szkolną (zlikwidowaną z chwilą powstania Wydziału Szkolnego), Robót Publicznych, Plantacyjną (zlikwidowaną z chwilą powstania Wydziału Plantacyjnego), Apropowizacyjną³⁰. *Regulamin Rady* przewidywał w § 31 tworzenie komisji do-
raźnych i czasowych (z określonym terminem działalności) – taki charakter miała Tymczasowa Komisja Szkolna³¹. Posiedzenia zwoływał prezydent lub jego zastępca przynajmniej raz w miesiącu. W razie

my powiedzieć szczerze – uobywatelałeś, Panie Majorze, stan urzędniczy, który, współpracując z Tobą, obywatelem państwa konstytucyjnego, poznawał, jakim być winien, mimo, że warunki pracy były wyjątkowe w czasie wojny. Zob.: „Dziennik Narodowy” 1917, nr 54, s. 2.

²⁸ Rudnicki Kazimierz (1879–1959), sędzia, adwokat, prokurator, podsekretarz stanu w Ministerstwie Sprawiedliwości, prezydent Piotrkowa (1917), prokurator przy Sądzie Okręgowym w Piotrkowie (1917–1921). Zmarł 14 października 1959 r. w Warszawie i został pochowany na Cmentarzu Powązkowskim. Szerzej: H. Korczyk, *Rudnicki Kazimierz*, PSB, t. XXXII/4, z. 135, s. 636–637.

²⁹ APPT, AmP, sygn. 4808; 4012. Wiceprezydentów, wobec rezygnacji kolejnych kandydatów, wybierano na dwóch następnych zebraniach. Ostatecznie pierwszym wiceprezydentem został Julian Grabowski, drugim – Apoloniusz Ostrowski (obaj z Narodowego Związku Robotniczego). Symptomatyczne, że jeszcze przed dokonaniem wyboru prezydentów określono wysokość wynagrodzenia, jakie będzie przysługiwało prezydentowi (3 tys. rubli rocznie) i pierwszemu wiceprezydentowi (1500 rubli). Zgodnie z przepisami ordynacji wybór prezydenta Rudnickiego musiał być zaakceptowany przez generalnego gubernatora lubelskiego, który to uczynił 30 stycznia 1917 r. Rudnicki zrezygnował ze stanowiska na posiedzeniu rady 4 września 1917 r. po otrzymaniu nominacji na prokuratora nowopowstałego Królewsko-Polskiego Sądu Okręgowego w Piotrkowie. Zob.: APPT, AmP, sygn. 3168. Autor biogramu Rudnickiego, umieszczonego w *Polskim Słowniku Biograficznym*, H. Korczyk mylnie podaje, że urząd prezydenta piastował od lutego do sierpnia 1917 r. Natomiast od 25 sierpnia miał być prokuratorem przy Sądzie Okręgowym w Piotrkowie. Szkopuł w tym, że sądy okręgowe rozpoczęły działalność z dniem 1 września 1917 r. Zob.: H. Korczyk, *op. cit.*, s. 636. Następcą Rudnickiego na stanowisku prezydenta Piotrkowa został wybrany Bolesław Nowicki. Wybór rady został zatwierdzony przez generalnego gubernatora w Lublinie reskryptem z 9 września 1917 r. APPT, AmP, sygn. 4808.

³⁰ *Ibidem*, sygn. 3168.

³¹ *Ibidem*, sygn. 4808.

konieczności (na żądanie prezydenta, administracji wojskowej, większości członków zarządu czy też minimum 15 radnych) odbywały się zebrania nadzwyczajne. Kancelarią rady kierowało specjalne biuro z sekretarzem nadzorowanym bezpośrednio przez prezydenta.

Prezydent miasta przewodniczył pracom magistratu, dysponował budżetem, kontrolował kasę miejską i inne źródła finansowania działalności struktur samorządowych, mianował i zwalniał urzędników.

Zarząd Miejski, zwany też tradycyjnie magistratem, pracował w wydziałach: kancelarii ogólnej; czynności poruczonych; milicji miejskiej; skarbowym; szkolnym; zdrowia publicznego; rzemiosł, handlu i pracy; gospodarczo-technicznym; aprowizacyjnym; ratunkowym; plantacyjnym, kwaterunkowym i zapomogowym. Dopuszczano też możliwość tworzenia podwydziałów³². Magistrat rozpoznawał sprawy przekazane przez radę do zaopiniowania, wnioski i interpelacje radnych, projekty podatkowe, wnioski byłych urzędników i pracowników miejskich o odszkodowania, emerytury, zapomogi. Zatwierdzał zaś licytacje, umowy i kontrakty z terminem wykonania do 3 lat i w wysokości do 250 rubli, umowy na dostawy o wartości do 500 rubli, plany budynków i pomiarów geodezyjnych, godziny otwarcia sklepów, zwolnienia i prolongaty podatków, awanse i kary urzędników miejskich drugiej kategorii³³.

Rada Piotrkowa starała się też podnosić kwalifikacje urzędników magistratu. Referent Wydziału Skarbowego i Szkolnego Henryk Muszyński wziął udział w organizowanym wiosną 1918 r. przez MSW w Warszawie kursie dla członków rad miejskich i powiatowych. Wzięło w nim udział 102 słuchaczy z całej Kongresówki – piotrkowianin należał grupy, której udało się zdać egzamin końcowy³⁴.

³² *Ibidem*, sygn. 3168, 3748. *Regulamin dla Zarządu Miasta Piotrkowa* przyjęty przez Radę Miejską na posiedzeniu 26 kwietnia 1917 r. nie wymieniał nazw wydziałów ani też zakresu ich czynności. Zaznaczono jedynie, że sprawy te ureguluje w miarę potrzeb zarząd. Późniejsza wersja tego samego regulaminu poszerzona została o nazwy wydziałów. Niektóre z nich zreorganizowano z odpowiednich komisji miejskich, np. Wydział Plantacyjny i Apropowizacyjny.

³³ APPT, AmP, sygn. 4808. *Regulamin dla Zarządu Miasta Piotrkowa* dzielił urzędników magistrackich na 3 kategorie – do pierwszej zaliczono: inżynierów, lekarzy, weterynarzy, techników, kasjerów, buchalterów, naczelnika milicji, sekretarzy i referentów poszczególnych wydziałów; do drugiej: sekwestratorów, kontrolerów, pomocników sekretarzy i referentów, komisarza i dzielnicowych milicji, kancelistów, poborców rogowych, magazynierów, dozorców robót; do trzeciej kategorii włączono: woźnych i stróżów oraz pracowników dniówkowych zatrudnianych przez prezydenta miasta.

³⁴ *Ibidem*, sygn. 4195. Program kursu obejmował przede wszystkim wykład z ekonomii politycznej, prawa cywilnego i administracyjnego, wybranych zagadnień ze statystyki, oświaty, geografii prezentowanych na przykładzie samorządów państw zachodnich.

Odzyskanie niepodległości przez Polskę, zastosowanie demokratycznych procedur i instytucji ustrojowych w budowie państwa implikowało zmiany w strukturze samorządu miast. Wybory do Rady Miejskiej Piotrkowa, jakie odbyły się w dniu 23 lutego 1919 r., przeprowadzono w oparciu o pięcioprzymiotnikową, tymczasową ordynację wyborczą zatwierdzoną przez MSW. Stara rada, wybrana według systemu kurialnego, stanowiła pośredni etap w wykształcaniu się w pełni demokratycznego samorządu miejskiego. Nie była rozwiązaniem trwałym, z czego zdawali sobie sprawę sami radni. Z pewnością ta świadomość tymczasowości paraliżowała ich aktywność i inicjatywę – pisała o tym miejscowa prasa³⁵. Demokratyzacja prawa wyborczego zmieniła też oblicze polityczne rady, odbierając decydujący wpływ na życie miasta z rąk wąskich elit aktywnych obywateli i oddając go reprezentantom masowych partii, przede wszystkim socjalistom i narodowym demokratom. To walka tych ugrupowań zdominować miała kolejne wybory samorządowe w Piotrkowie³⁶.

Abstract

The Socialists in the Piotrkow City Council elections in December 1916

In 1916, the Austrian-and-Hungarian Army Head-Commander, archduke Fryderyk, announced a local government elections to the four main cities of Austrian-and-Hungarian occupation zone – Kielce, Lublin, Piotrków and Radom. The city government had to include a city council with their management, chosen by this council. The curial system, evidently unjust and undemocratic, was used to ensure the presence of local elites in the local government. The competence of city councils was related to economic issues, sanitation and

³⁵ „Dziennik Narodowy” 1919, nr 21, s. 3. Anonimowy autor notatki zatytułował ją wręcz *Znużona Rada miejska*. Rajcowie nagminnie opuszczali posiedzenia, lekceważąc swoje obowiązki. Dla osiągnięcia *quorum* prezydent Nowicki zmuszony był uciekać się do pomocy milicji. *Fakta te nie są bynajmniej odosobnione, wyjątkowe. Ich świadkami jesteśmy na każdym, plenarnym posiedzeniu Rady Miejskiej. Dochodzi do tego, że prezydent uciekać się musi do interwencji Milicji Miejskiej, której członkowie rozbiegają się na miasto w poszukiwaniu za radnymi, aby w ten sposób doprowadzić do rozpoczęcia posiedzenia.*

³⁶ Wybory z 1919 r. odbyły się przy minimalnej frekwencji. Klęskę poniosły ugrupowania żydowskie, wewnętrznie rozbite i skłócone. Największy sukces osiągnęła PPS, obejmując 13 miejsc w 35 osobowej radzie. Zob. anonimowy komentarz do wyborów zamieszczony w: „Dziennik Narodowy” 1919, nr 47, s. 1.

culture, population supply, road maintenance and utilities, hospital maintenance.

Between December 7th and 18th, 1916, elections were held which resulted in the election of 50 councillors and 45 deputies to the council. Municipal elections in Piotrków became, above all, a great success of the national democracy, which received 16 seats in the II-V curates and the Jewish population – 13 seats respectively. Both groups occupied 29 seats with 40 reserved for Curios II-V. The lists of Socialists (A and C) issued by NZR and PPS were without success, reaching only 11 seats. Participation in local government elections contributed to the rise of the popularity of socialist ideology among the inhabitants of Piotrków.

Keywords: socialists, Piotrkow Trybunalski, autonomy, elections, First war

Słowa kluczowe: Socjaliści, Piotrków Trybunalski, samorząd, wybory, pierwsza wojna

Bibliografia

- Feinkind M., *Dzieje Żydów w Piotrkowie i okolicy od najdawniejszych czasów do chwili obecnej*, Piotrków 1930.
- Gleba W., *Jak się będą odbywały wybory oraz kogo słuchać należy przy wskazaniu kandydatów do Rady Miejskiej*, „Głos Piotrkowski” 1916, nr 3.
- Korczyk H., *Rudnicki Kazimierz*, PSB, t. XXXII/4, z. 135.
- Lewandowski J., *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980.
- Lewandowski J., *Okupacja austriacka w Królestwie Polskim (1914–1918)*, „Dzieje Najnowsze” 1998, R XXX, z. 4.
- Pająk J., *Powstanie i rozwój samorządu w miastach Królestwa Polskiego podczas I wojny światowej*, [w:] *Z historii ustroju państwa polskiego od XIV do XX wieku*, red. W. Saletra, Kielce 2003.
- Rudnicki K., *Samorząd miejski w Królestwie Polskim*, „Wiadomości Polskie” 1915, nr 34.
- Wachowska B., *Zarys społeczno-politycznych dziejów Piotrkowa Trybunalskiego w czasie I wojny światowej*, „Rocznik Łódzki” 1982, t. XXXII.